

Araştırma Makalesi

Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi ve İstihdam Yaratma Potansiyeli

Aslı ŞAHANKAYA ADAR¹
ORCID: 0000-0002-8834-7564

Saniye DEDEOĞLU²
ORCID: 0000-0003-2174-3076

Güneş KURTULUŞ³
ORCID: 0000-0002-6675-330X

DOI: 10.54752/ct.1280833

Öz: Türkiye hala toplumsal cinsiyet normlarının çok güçlü olduğu ve kadınların ekonomik yönden birçok dezavantajı yaşadıkları bir ülkedir. Bunun en bariz gözlemlenebildiği alan ise, işgücü piyasasıdır. Türkiye’de kadınların işgücü piyasasına katılımları ve istihdam oranları OECD ve AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında oldukça düşüktür. Son dönemde kadın ekonomik ve sosyal hayata katılımlarının artırılması amacıyla alternatif bir güçlenme aracı ve istihdam modeli olarak kadın kooperatifleri öne çıkmaktadır. Nitekim kadın kooperatiflerinin

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Beykent Üniversitesi, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, aslisahankaya@beykent.edu.tr

² Abdullah Gül Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanlığı – Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü saniye.dedeoglu@agu.edu.tr, saniye@mu.edu.tr

³ Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, guneskurtulus@posta.mu.edu.tr

ŞAHANKAYA ADAR, A., DEDEOĞLU, S., KURTULUŞ, G. (2023)
“Türkiye’de Kadın Kooperatifleri: Mevcut Durum Analizi, Kadın Güçlenmesi
ve İstihdam Yaratma Potansiyeli”, *Çalışma ve Toplum*, C.2, S.77. s.1171-1208

Makale Geliş Tarihi:18.01.2023 - Makale Kabul Tarihi:03.04.2023

yaygınlaşması amacıyla kamu kurumları, yerel yönetimler, uluslararası kuruluşlar ve STK'lar kadın kooperatiflerini maddi olarak ve kooperatiflerin kuruluş ve işletilmesiyle ilgili eğitimler aracılığıyla teknik açıdan desteklemektedirler. Ancak desteklerle sayıları gün geçtikçe artan kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu ortaya koyan çalışmaların sınırlı olmasının yanında aktif kadın kooperatifleri ve bunların ortakları sayıları ile faaliyet alanları gibi bilgilere ulaşmak da oldukça güçtür. Bu alandaki bilgi eksikliği kadın kooperatiflerinin hem nicelik hem de nitelik açısından değerlendirilmesini zorlaştırmakta, kuruluş hedefleri ile faaliyetleri arasındaki ilişkinin analiz edilmesini engellemektedir. Bu çalışmada Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu, kadın kooperatiflerinin istatistiki bölge sınıflandırmalarına göre düzey 2'de yer alan 26 bölgedeki dağılımları ve üretim ile hizmet sınıflandırmaları da dikkate alınacak şekilde incelenmiştir. Bunu yaparken Ticaret Bakanlığı'nın resmî sitesindeki verilerden, üst birliklerden elde edilen verilerden ve çalışma süresinde doğrudan iletişime geçilerek ulaşılan kadın kooperatiflerinin verilerinden yararlanılmıştır. Bu çalışma son yıllarda kadın kooperatif sayılarındaki hızlı artışa rağmen, kadın kooperatiflerinin kadın istihdamını arttırmada ve kadın güçlenmesini desteklemekte epey zayıf etkiler yarattığını göstermektedir. Fakat yine de uzun vadede kadın kooperatiflerinin toplumsal yaşamda ve çalışma yaşamında toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ortadan kaldırılmasında veya azaltılmasında önemli bir güçlenme aracı olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Kadının Güçlenmesi, Kadın Kooperatifleri, Kadın İstihdamı

Women's Cooperatives in Turkey: Current Situation Analysis, Potential for Women's Empowerment and Employment

Abstract: Turkey is still a country where gender norms are deeply ingrained, and women face many economic disadvantages. The most noticeable manifestation of this is the low rate of women's participation and employment in the labor market, compared to OECD and EU countries. In recent years, women's cooperatives have emerged as an alternative

tool for empowering women and creating employment opportunities. Public institutions, local governments, international organizations, and NGOs support women's cooperatives financially and provide technical training for their establishment and operation to promote their widespread adoption. However, despite the increasing number of women's cooperatives supported by these programs, there is limited research on their current situation, the number of active cooperatives, their partners, and their scope of activities. This information gap makes it difficult to evaluate women's cooperatives in terms of both quantity and quality and analyze the relationship between their establishment goals and activities. This study examines the current situation of women's cooperatives in Turkey, their distribution in the 26 regions classified as level 2 according to statistical region classifications, and their classification based on production and service categories. The data used in this study were obtained from the official website of the Ministry of Commerce, data from federations, and direct communication with women's cooperatives during the research period. The results of this study show that despite the rapid increase in the number of women's cooperatives in recent years, they have had a weak impact on increasing women's employment and empowering women. Nevertheless, it can be said that women's cooperatives are an important tool for empowering women and eliminating or reducing gender inequalities in both social and work life in the long run.

Keywords: Women's Cooperatives, Women Empowerment, Women employment

Giriş

Uluslararası literatürde kabul görmüş bir kadın kooperatifi tanımlaması olmamakla birlikte kadın kooperatifi, kadınlar tarafından kurulmuş olan ve kadınlar tarafından işletilen kooperatifleri ifade etmek için kullanılmaktadır (KEİG, 2015: 15). Kadın kooperatiflerinin kuruluşu başlangıç olarak daha eskiye dayanmakla birlikte, Türkiye'de son yirmi yılda sayılarında hızlı bir artış olmuştur. Son beş yılda ise kadın kooperatiflerin sayısında daha önce görülmemiş bir artış yaşanmaktadır. Bu hızlı artışın en önemli nedeni,

kadınların kooperatifleşmesi için STK'lar, bakanlıklar, yerel yönetimler, çeşitli kamu kuruluşları ve uluslararası kuruluşlarca desteklenmeleridir. Bu destekler çoğu zaman kooperatiflere üretim yeri tahsis edilmesi ve meslek edindirme eğitimlerinin verilmesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu artışın arkasında yatan temel neden, kadınlara yönelik istihdam yaratma, yoksullukla mücadele gibi alanlardaki temel politika aracının kadın kooperatifleri olarak görülmesidir.

Bu anlamlı çabaya rağmen kadın kooperatiflerinin sosyal politika hedefleri doğrultusunda yarattığı sonuçların neler olduğu konusunda çok detaylı analizler yoktur. Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu ortaya koyan çalışmalar yok denecek kadar az olduğu gibi, mevcut veriler de böyle bir değerlendirme yapabilmek için yeterli değildir. Dolayısıyla Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kadın istihdamı ve kadın güçlenmesine etkisi anlamlı bir soru olarak karşımızda durmaktadır. İşte bu nedenle kadın kooperatiflerinin mevcut nicel durumlarını gösteren kapsamlı bir çalışma yapılması ihtiyacı vardır. Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı, literatürdeki açığı bir parça da olsa giderebilmek amacıyla kadın kooperatiflerinin faaliyet alanlarına göre sayıları ve bölgesel dağılımları gibi boyutlarıyla genel ve nicel mevcut durumunu ortaya koymaktır.

Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu ortaya koyma çabası, varolan kooperatifleşme ve kadınların kooperatifler yoluyla ekonomik ve sosyal hayata katılmasını destekleyen çabaların hem kadınların güçlenmesi hem de kadın istihdamını artırma potansiyelini ele almaktadır. Türkiye'de kadın kooperatiflerinin yapısal özellikleri göstermektedir ki, kadın kooperatifleri daha çok 'kadın işi' olarak bilinen alanlarda faaliyet göstermekte ve kooperatif ortağı ya da çalışanı olan kadınların çoğunlukla ekonomik kaynaklara erişimi cılız kalmaktadır. Bu durumda, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin hem istihdam hem de kadınlar için güçlenme etkisi yaratma potansiyeli tartışmalı hale gelmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye'de kadın kooperatifleri, dört temel başlık altında ele alınmaktadır. Birinci başlıkta Türkiye'de kooperatifçilik hareketinin tarihsel gelişimi ele alınmış olup, kooperatifçilik hareketi içerisinde kadın kooperatiflerinin yerine değinilmektedir. İkinci başlıkta, çalışmada kullanılan verilere erişim ve bilgi toplama yöntemi açıklanmaktadır. Üçüncü başlıkta, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu veriler üzerinden analiz edilerek kadın kooperatiflerinin kadın güçlenmesine etkisi ele alınmaktadır. Son olarak ise, kadın kooperatifleri ve istihdam ilişkisi, kadın kooperatiflerinin Türkiye'de kadın istihdamını artırmanın yeni bir aracı olup olmadığı üzerinden tartışmaya açılmaktadır.

Türkiye'de Kooperatifçilik Hareketinin Gelişimi

Türkiye'de Cumhuriyetin kuruluşundan önceki döneme bakıldığında kooperatifçiliğin temelleri 13. yüzyıla dayandırılabilir. O dönemde kurulan Ahi Birlikleri Türkiye'de kooperatifçiliğin temellerini atan ilk örnek olarak nitelendirilmektedir (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008). Bununla birlikte, ülkemizde kooperatiflerin, bugünkü tarım kredi kooperatiflerine benzer yapısıyla, 1863 yılında Memleket Sandıklarının kurulmasıyla hayata geçtiği kabul edilmektedir. Kooperatifçilik alanında ilk önemli gelişmeler, Atatürk önderliğinde 1920-1938 yılları arasında gerçekleşmiştir. Daha yakın bir tarihe baktığımızda, kooperatifçilik hareketinin gelişimi açısından 1960'lı yıllar önemlidir. 1969 yılında yürürlüğe giren 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu bunun bir örneğidir. Bu kanunla, kooperatifler ile ilgili gelişmelerin yaşandığı ve birçok farklı türde kooperatifin ortaya çıktığı görülmektedir (Irmaklıoğlu ve Irk, 2022: 107).

Diğer taraftan 1960'lı yılların sonunda işçi hareketine paralel olarak gelişen sosyalist hareketin kooperatifçiliği özellikle 1970'li yıllarından itibaren olumlu yönde etkilediği gözlenmektedir. Demokratik bir köylü örgütlenmesi olan Türkiye Köy Kalkınma ve Diğer Tarımsal Amaçlı Kooperatif Birlikleri Merkez Birliği (Köy-Koop) ve demokratik bir halk örgütlenmesi olan Halk Tüketim Kooperatifleri (Halk-Koop) o yıllarda kurulmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2019). O dönem geniş bir faaliyet alanında kurulan Köy Kalkınma Kooperatifleri, köylerin kalkınmasında önemli bir başarı ölçütü olarak kabul edilmektedirler (Öksüz, 1982: 339-340). Köy-Koop, özellikle, Romanya'dan 12 bin 500 traktör ithal ederek piyasa fiyatının yarısı kadar bir fiyat karşılığında çiftçiye tahsis etmesi ile kooperatifçilikte önemli bir adım atmıştır. Bunun yanı sıra, Köy-Koop 54 ilde birlikler aracılığıyla 800 civarı halk pazarının açılmasına katkı sağlamıştır (Durukanoğlu, 2019). Kısa sürede büyüyen Köy-Koopların sayısı 1965 yılında 13 bin 063 üye ile toplam 296 iken, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın sonunda 20 bin üye sayısı ile toplam 824'e ulaşmıştır (Türkmen, 2019: 233).

Kooperatifçilikle ilgili politika alanında atılan önemli adımlardan biri 1969 yılında çıkartılan Kooperatifler Kanunu'dur. Bu kanun ile, tüketim kooperatifleri, kredi ve kefalet kooperatifleri, tarımsal amaçlı kooperatifler ve konut kooperatifleri hızla çoğalmıştır. Buna ek olarak, kooperatiflerin üst örgütlenmesi yasallaştırılmıştır. Birbirini takip eden yasal gelişmeler zamanla yeni kooperatif türlerinin (üretim kooperatifleri, temin tevzi kooperatifleri ve taşımacılık kooperatifi) kurulmasını teşvik etmiştir. Bu dönemde devletin desteğiyle tarım satış kooperatifleri ve birlikleri, tarım kredi kooperatifleri ve

pancar ekicileri kooperatifleri yatırımlar yaparak sanayi tesisleri kurmuştur. Böylelikle faaliyetler daha çeşitlenmiş, kooperatiflere bağlı ticari ortaklıklar doğmuştur (Ticaret Bakanlığı, 2017).

Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren uygulanmaya başlanan, IMF ve Dünya Bankası programlarına dayalı dönüşümün, o dönem için kooperatifçilik alanında da etkili olduğu öne sürülmektedir (Yalçın ve Çetin, 2021:338). 1985 yılında tarım satış kooperatifleri ve birlikleri kanunu değiştirilerek, 3186 sayılı kanun kabul edilmiştir. Bu kanunla, devletin tarım satış kooperatifleri ve birliklerine yönelik müdahale kapsamı genişletilmiştir⁴. 1993 yılına kadarki süreçte, birliklerin genel müdürleri ve yönetim kurulu başkanları merkezi hükümetler tarafından atanmış, bununla beraber, yatırım, ürün alımı-satışı, personel işleri ve diğer tüm faaliyetlerdeki kararlarda devlet belirleyici bir rol almıştır. Buna karşılık 2000'li yıllar kooperatifler üzerindeki devlet müdahalesinin azalmaya başladığına işaret etmektedir (Yalçın ve Çetin, 2021:339).

21. yüzyıl başlarında, Türkiye'de kooperatifçilik hareketinin daha tabandan örgütlendiği, devlet müdahalesinin görece azaldığı ve aynı zamanda sektörel bazı farklılıkların olduğu bir dönem başlamıştır. Bu farklılığın en hissedildiği sektörlerden biri tarımdır. Neredeyse tüm dünyada egemen olan sermaye-yoğun ve endüstriyel tarım modelinin genişlemesine tepki olarak 2000'li yılların başından itibaren Türkiye'de kooperatifçi çözüm arayışları artmıştır. Tarımda çok yoğun bir şekilde kimyasal girdilerin kullanılması ve çiftçilerin üretimin her aşamasında endüstriyel tarıma ve tarım şirketlerine bağımlılığını derinleştirerek onlara zarar vermesinin yanı sıra; tüketiciler gerçek gıdaya ucuz bir şekilde ulaşamayarak; süpermarketleşme olgusuyla birlikte, temiz üretim ve gerçek gıdadan uzaklaştırılmışlardır (Kocagöz, 2021). Bu gidişatı dönüştürmek üzere ortaya çıkan kooperatifler kendilerini yeni nesil kooperatif olarak tanımlamışlardır. Böyle bir tanımlama yapmalarının nedeni, hem Türkiye'deki olumsuz kooperatifçilik deneyimlerinden kendilerini ayrı tutmak istemeleri hem de endüstriyel tarımın neden olduğu gıda krizine tüketim ve üretim perspektifinden

⁴Türkiye'nin kooperatifçilik tarihi açısından konut kooperatiflerine dikkat çekmek gerekmektedir. Konut kooperatiflerinin Türkiye'de ilk uygulaması 19. yüzyılın sonlarına doğru başlatılmıştır. Bununla birlikte, 1981 yılında yürürlüğe giren 2487 sayılı Toplu Konut Kanunu kapsamında, kurulan konutlara kredi verilmesi, konut kooperatiflerinin esas itibarıyla bu yıllardan itibaren sayıca artışına neden olmuştur (Bilgin ve Tanıyıcı, 2008). Çeşitli nedenlerle uzun yıllar bitirilemeyen konutlar bir dönem kooperatifçilik açısından olumsuz bir görünüm meydana getirmiştir.

bakmaktır. Yeni nesil kooperatiflerde dikkat çeken diğer bir özellik ise iç işleyişlerinde hiyerarşiye yer vermemeleri ve elde ettikleri kârı ortaklara dağıtmayarak sosyal veya çevresel bir amaç için kullanmaları olmuştur (Kurtuluş, 2019).

Yeni nesil kooperatifler için yukarıda sayılan özellikler, Türkiye’nin son yirmi yılını temsil eden sosyal kooperatifleri akla getirmektedir. Sosyal kooperatifler, tıpkı tarımsal üretim ve tüketime yönelik atılan kooperatifçilik adımları gibi 2000’lerin erken dönemlerinde ortaya çıkmaya başlamış, ancak sahada bazı sosyal kooperatifler (Genç İşi Kooperatif, Yerküre Yerel Çalışmalar Kooperatif vb.) tarafından yürütülen faaliyetler ve Ticaret Bakanlığı’nın yürüttüğü çalışmalarla birlikte 2010’lu yıllardan itibaren görünürlük kazanmışlardır. Bakanlık tarafından yürütülen çalışmalara rağmen, Türkiye’de sosyal kooperatifler ayrı bir tüzel kişilik olarak tanınmamışlardır. Buna rağmen, çalışmalarını sosyal kooperatif modeline uygun olarak yürüten ve kendini sosyal kooperatif olarak tanımlayan organizasyonlar mevcuttur (TÜSEV, 2018). Henüz yasal bir statüye sahip olmasalar bile sosyal kooperatifler, Ticaret Bakanlığı tarafından da desteklenen çalışmalarla, üç özellik üzerinden tanımlanmışlardır. Bunların belki de en çarpıcı olanı kâr amacı gütmemeleridir. İkinci olarak, sosyal kooperatifler öncelikle kamu yararı için faaliyet göstermektedirler. Bununla ilişkili olarak, sosyal kooperatifler toplumsal hedefleri gözetme misyonu yüklenmişlerdir (Kurtuluş ve İnci, 2021:31).

2010’lu yıllar aynı zamanda Türkiye’de, özellikle son birkaç yıldır hızla sayıları artan, kadın kooperatifçiliğinin resmi olarak doğuşunu temsil etmektedir. Kadın kooperatifçiliğine ilişkin öncü girişimlerin kurulması 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 depremlerinden sonra başlayan ihtiyaç odaklı tabandan hareketlere dayandırılrsa da (Cazgır, 2022: 48), resmi olarak atılan ilk adım, kurucuları kadın olan ve kadın istihdamı sağlayan kooperatiflerin kurulmasına yönelik bir amaçla, 2011 yılında uygulamaya geçen “Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatif” ana sözleşmesi olmuştur. Önceleri, İstanbul ve İzmir gibi deprem bölgelerinde kurulan kadın kooperatifleri daha sonra diğer bölgelere de yayılmaya başlamışlardır (Özdemir ve Yılmaz, 2008: 74). Zaman içinde sektörün talepleri ve ticari hayatın değişen koşulları da dikkate alınarak 2013 yılında 1163 sayılı Kooperatifler Kanunu’nun 88’inci maddesi uyarınca Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatif ana sözleşmesi hazırlanmış; yeni kooperatifler kurulmuştur (Emiroğlu, 2019: 3). Bu unvanlar kadın kooperatiflerinin faaliyet alanlarının genişletilmesi adına önemli adımlardır. Kadın kooperatifleri Kadın, Çevre, Kültür ve İşletme Kooperatif ve Kadın

Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi unvanlarıyla sınırlı kalmayıp zamanla çok farklı türlerde yaygınlaşmışlardır. Bunlar küçük işletme kooperatifleri, sanat kooperatifleri, tüketim kooperatifleri, üretim ve pazarlama kooperatifleri, yayıncılık ve tarımsal kalkınma kooperatifleri olarak sıralanabilir.

Günümüze yaklaştıkça, sadece kadın kooperatifleri değil, bir bütün olarak kooperatifçilik faaliyetlerinin kapsamının genişlediği görülmektedir. Bunlar arasında, sosyal kooperatifçilik misyonunu benimseyen kooperatiflerin de olduğu; eğitim (Başka Bir Okul Mümkün-çeşitli illerde), tiyatro (Tiyatro Kooperatifi), fikri mülkiyet hakları ve proje danışmanlığı (İhtiyaç Haritası) gibi faaliyet alanları yer almaktadır. Aynı zamanda, tarım ve gıda ile ilgili konularda yukarıda bahsedilen farklılıklarıyla ön plana çıkan yeni nesil kooperatif örneklerine (BÜKÖOP, Kadıköy Tüketim Kooperatifi, YerDeniz Kooperatifi vb.) rastlanmaktadır. Faaliyet kapsamı ve işleyiş açısından Türkiye'de kooperatifçilikte bir dönüşüm başlatmak isteyen her aktör, 20. yüzyılda şirket yönlerinin baskın duruma gelerek, kooperatifçilik ilke ve değerlerinden uzaklaşmaları nedeniyle geleneksel kooperatifleri eleştirmekte (Kurtuluş, 2019) ve kooperatifçiliğin özünü yeni deneyimlerle canlandırmaya çalışmaktadırlar.

Türkiye'deki kooperatiflerle ilgili güncel verilere Act Human (2021) raporunda rastlanmaktadır. Buna göre, Türkiye'de üç farklı bakanlığa⁵ bağlı olarak kurulan yaklaşık 40 farklı türde, 60 bin kooperatif bulunmaktadır. Bu kooperatifler kapsamında ülkede toplam 6,6 milyon kişi kooperatif ortağıdır. Sadece Ticaret Bakanlığı görev ve sorumluluk alanındaki kooperatif sayısı 12 bin 487'dir. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı'nın görev ve sorumluluk alanındaki kooperatifler kapsamında 5 farklı tür bulunmakla birlikte en yaygın türü konut kooperatifleridir. Türkiye'de yaklaşık 33 bin konut kooperatifi mevcut iken, bunların ortak sayısı 1 milyonun üstündedir. Yine raporda, 2020 yılı itibarıyla Türkiye'de yaklaşık 10 bin tarımsal amaçlı kooperatif ve bunların yaklaşık 2,5 milyon ortağı olduğu bilgisi yer almaktadır.

Son yıllarda, Türkiye'de kooperatifçilik hareketinde ivme kazanan türlerden biri kadın kooperatifleridir. Özellikle son on yılda kadın kooperatiflerine, çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan hibe destekleri (Katılım Öncesi Mali Yardım Aracı- IPA, Katılım Öncesi Kırsal Kalkınma Aracı- IPARD, Avrupa Birliği İşletmelerinin ve KOBİ'lerin Rekabet Edebilirliği Programı- COME) kadın kooperatiflerini bu aktörlerin ortak paydası haline getirerek daha aktif ilişkiler içerisine girmelerine katkı

⁵ Bu bakanlıklar şunlardır: Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Orman Bakanlığı ve Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı.

sağlamıştır (Erdoğan, 2022: 45-46). İhtiyaç odaklı ve yerelde başlayan kadın kooperatifçiliği hareketi, zaman içinde kamu kurumları ve sivil toplum kuruluşları tarafından kadın istihdamının geliştirilmesinde politika olarak benimsenmeye başlamıştır (Bülbüller, 2022: 90). İstihdamın yanı sıra, kadın kooperatifleri, bir kalkınma çözümü olarak popülerleşmeye devam etmektedir. Nitekim kadın kooperatifleri, Türkiye'de hem kadınlar tarafından gelir, sosyo-ekonomik hayata katılım, istihdam ve örgütlenmeye yönelik bir model olarak, hem de devlet, kalkınma örgütleri ve sosyal hareketlerin, toplumsal cinsiyet konusundaki hedeflerini somut olarak yansıtabilecekleri bir formül olarak görülmektedir (KEİG, 2015).

Kadın Kooperatiflerine İlişkin Verilere Erişim ve Bilgi Toplama Yöntemi

Türkiye'de kadın kooperatiflerine ilişkin en önemli veri kaynağı Ticaret Bakanlığı'nın web sayfasında yer verilen Koop-Bis (Kooperatif Bilgi Sistemi)'tir. Koop-Bis, Türkiye'de kadın kooperatiflerine ilişkin bilgilerin kamuoyuyla paylaşıldığı tek kaynaktır. Bu sistemdeki veriler kadın kooperatiflerinin bir listesini içermekte ancak bunların faaliyet alanları, kuruluş yılları ve ortak sayıları gibi bilgiler yer almamaktadır. Mevcut durum analizi çalışması kapsamında kadın kooperatiflerine ilişkin ek bilgilere⁶ de ulaşmak amacıyla Ticaret Bakanlığı içinde yer alan Kooperatifçilik Daire Başkanlığı uzmanlarıyla iletişime geçilmiştir. Yapılan yazışmalar ve telefon görüşmeleri neticesinde, bu verilerin Bakanlık tarafından paylaşılmayacağı bilgisi verilmiştir. Yapılan görüşmelerde bakanlık yetkilileri, kadın kooperatifleri ve genel olarak tüm kooperatiflerle ilgili veri seti çalışmalarının devam etmekte olmasını ve Koop-Bis'in güncellenecek olmasını bilgi paylaşamamalarının nedeni olarak belirtmişlerdir.

Resmi olarak elde edilecek veriler sınırlı olmakla birlikte, Türkiye'deki kadın kooperatiflerine ilişkin genel bir tablo ortaya çıkarabilmek amacıyla birkaç kaynak bir arada kullanılmıştır. Öncelikle Ticaret Bakanlığı'nın sisteminde kayıtlı olan kooperatiflerin listesi çıkarılmıştır. Bu liste bize, sadece Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin isimleri ile hangi şehirlerde kurulmuş olduklarının bilgisini vermektedir.

⁶ Ticaret Bakanlığı'ndan bilgi edinme hakkı kapsamında kadın kooperatiflerinin kuruluş yılları, kapanan kooperatifler, kooperatif ortaklarının sayısı, kooperatif çalışanlarının sayısı bilgileri talep edilmiştir.

Kadın kooperatiflerine ilişkin bilgilere ulaşmada yararlanılan bir diğer kaynak ise, Türkiye'de kadın kooperatifleri üst birliklerinden biri olan Simurg'tur. Simurg'un web sayfasında yer alan ve kendi iletişim ağında olan kadın kooperatiflerine ilişkin hazır bir liste bulunmaktadır⁷. Bu liste mevcut durum analizi çalışması için kooperatiflerin faaliyet alanlarına ilişkin bilgi sağlamıştır.

Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sisteminde yer verilen bilgiler, Simurg web sayfasından elde edilen bilgiler ve de kadın kooperatiflerinin web sayfaları, sosyal medya hesapları aracılığıyla doğrudan iletişime geçilerek ulaşılan kooperatiflerden elde edilen bilgiler doğrultusunda güncel bir veri seti oluşturulmaya çalışılmıştır.

Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin mevcut durum analizi mümkün olduğunca geniş kapsamlı tutulmaya çalışılsa da bazı sınırlılıklar içermektedir. Çalışmanın bir sınırlılığı, Koop-Bis sisteminde paylaşılan verilerin kadın kooperatiflerine ilişkin ortak sayısı, faaliyet alanı gibi temel bilgileri içermiyor olmasıdır. Bir diğer sınırlılık ise, Koop-Bis sistemindeki bilgilerin güncellik durumudur. Nitekim bu bilgilerin ne kadar sıklıkla güncellendiği, yeni açılan kooperatiflerin bilgisinin ne kadar sürede sisteme girildiğine ilişkin bir bilgi bulunmamaktadır. Son olarak, yazarların kendi araştırmaları sonucunda kooperatiflerin web sayfaları ve sosyal medya hesapları üzerinden ulaşılan kooperatiflere yer verilmiş olmasıdır. Nitekim henüz bir web sayfası ya da sosyal medya hesabı olmayan ancak faaliyetlerini sürdüren kooperatiflerin bazılarında ulaşılamamış olma ihtimali mevcuttur. Bu aynı zamanda çalışmanın bir eksikliği olarak da belirtilebilir.

Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu ve Kadın Güçlenmesi

Kadın kooperatifleri ve kadın güçlenmesi arasındaki ilişkinin önemine çeşitli kaynaklarda yer verilmektedir (Wijers, 2019; Theeuwens vd., 2021). Son dönemde Türkiye'de de benzer bir şekilde kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesi üzerinde nasıl bir etkisi olduğu tartışmaları gündeme gelmektedir (ILO, 2015; Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022). Ancak kadın kooperatiflerinin güçlenme etkisini değerlendirebilmek için öncelikle kadın kooperatiflerinin mevcut durumuna ilişkin bilgi sahibi olmak gerekmektedir. Bu başlık altında Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumu nicel

⁷ Simurg'un web sayfasındaki kadın kooperatif listesinden 31 Ekim 2022 tarihi ile yararlanılmıştır.

veriler üzerinden analiz edilmekte ve ayrıca kadın kooperatiflerinin güçlenme etkisi tartışmaya açılmaktadır.

Kooperatif Üst Birlikleri

Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sisteminde, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin örgütlendiği dört kadın kooperatif üst birliği bulunduğu bilgisi mevcuttur. Bu üst birlikler; Akdeniz Kadın Kültür ve İşletme Birliği, Adana Üreten Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Simurg Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği, Marmara Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Birliği olarak sıralanabilir. Bu üst birlikler, Türkiye'de kadın kooperatifçilik hareketinin hem nicelik hem de nitelik açısından gelişimine katkı sağlama işlevine sahiptirler. Nitekim kadın kooperatiflerinin bir üst örgütlenmesi olan birlikler, dayanışma ve ortak deneyimlerden öğrenme noktasında önemli kabul edilebilirler. Ayrıca birlikler kadın kooperatiflerini üretim ve pazarlama konusunda geliştirecek etkinlikler aracılığıyla da desteklemektedirler.

Bu üst birlikler arasında, 2014 yılında İlk Adım, Kartal, Bahçelievler, Biga, Karabiga, Balçova ve İpekyolu Kadın Çevre ve Kültür İşletme Kooperatifleri tarafından kurulan Simurg, KEDV (Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfı) ile iş birliği halinde vakfın hem teknik hem de finansal desteğiyle faaliyetlerini devam ettirmektedir. Kooperatiflerin sosyal ve ekonomik olarak etkinliklerini artırmak amacıyla kurumsal kapasitelerini iyileştirmek, kooperatiflerin ülke ekonomisi içerisindeki paylarını artırmak ile ortak ihtiyaçlar ve hedefler doğrultusunda güç birliği yapmak amacıyla kurulan Simurg; kapsayıcılık, şeffaflık, hesap verilebilirlik, katılımcılık, farklılıklara saygı ve bağımsız bir kadın hareketi perspektifini paylaşmak ilkeleri ile hareket etmektedir. Simurg'un kendisine üye yirmi kadın kooperatifi bulunmaktadır. Simurg üyesi kooperatifler Marmara ve Ege bölgelerinde yoğunlaşmakla birlikte Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde de üyeleri bulunmaktadır (Simurg, 2022).

Adana Üreten Kadın Girişimi Kadın Kooperatifleri Birliği ise, 2020 yılında 7 üye ile kurulmuş olan ve son durumda 13 üyesi bulunan bir üst birliktir. Üyelerinin tümü Kadın Girişimi, Üretim ve İşletme Kooperatifi statüsündedir. Üye kooperatifler arasında; coğrafi işaretli ürünleri (ekmek, salça) olan kooperatifler yer alırken, seramik, lazer kesim ürünleri üreten, temizlik ve yaşlı bakımı hizmetleri veren üye kooperatifler de bulunmaktadır. Marmara Kadın Kooperatifleri Birliği ise Ticaret Bakanlığı'nın desteği ile 2020 yılında İzmit'te kurulmuştur. Birliğin, Türkiye'de farklı kooperatifleri

birleştirmesi (Marmara Kadınlar Birliği, 2023), kooperatifler arasındaki dayanışmayı öne çıkarması açısından önemlidir.

Dolayısıyla bu üst birlikler Marmara kadın kooperatifleri üst birliğinde olduğu gibi bölgesel bir temsil için kurulmuş olabilecekleri gibi, Simurg örneğinde olduğu gibi bölge ayrımı yapmadan Türkiye'deki tüm kadın kooperatiflerini de temsil edebilmektedirler.

Kadın kooperatifleri üst birlikleri arasında Simurg ile Marmara Kadın Kooperatifleri Birliği'nin kendi web sayfaları bulunmaktadır. Bu web sayfalarında üyeler için kooperatif kuruluş aşamasına, kooperatifler için verilecek eğitimlere ve kooperatiflerin işleyişlerine ilişkin çeşitli bilgilerin paylaşıldığı görülmektedir. Ayrıca üst birliklerin düzenledikleri etkinliklerin duyuruları ve yaptıkları çalışmaların haberleri de web sayfaları aracılığıyla paylaşılarak kadın kooperatif ve üst birliklerinin görünürlüğünün artırılmasına katkıda bulunmaktadır. Üst birliklerin kadın kooperatifleri için bir anlamda rehber niteliği taşıdığı ve yasal yükümlülüklerle ilişkin bilgilendirmeler, kooperatif ortaklarının yetkinlik kazanmaları için verilen eğitimler ve düzenledikleri kadın kooperatifleri buluşmaları ile kadın kooperatifleri arasındaki dayanışmanın merkezlerine dönüşmüş oldukları söylenebilir. Ancak yine de Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin toplam sayısı düşünüldüğünde, üst birliklere üye olan kadın kooperatiflerinin sayısının az olması, kooperatiflerin üst birliklere üyelik konusunda tutumlarına dair soru işaretlerine neden olmaktadır.

Kooperatiflerin Bölgesel Dağılımı

Türkiye'de kadın kooperatiflerinin bölgesel dağılımı, coğrafi bölge sınıflandırmasına göre, İBBS düzey 2 kapsamında ele alınabilir. İBBS (iktisadi bölge birimleri sınıflandırması), Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) üyelik sürecinde yerine getirmesi gereken sorumluluklarından biridir. Bu tür bir sınıflandırmanın amacı, her bölgenin sosyo-ekonomik koşullarına dair ayrı analizler yapılması ve bu analizler bağlamında bölgesel koşulları dikkate alan ve bölgesel olarak ortaya çıkmış ekonomik ve sosyal sorunlara yönelik politika üretilmesi ve uygulanmasıdır. Nitekim bölgesel kalkınma ulusal kalkınmanın temelini oluşturmaktadır (Şengül vd., 2013) ve ülke genelinde bir kalkınmanın sağlanabilmesi için oldukça önemli görülmektedir. Buna göre, Türkiye'deki tüm iller hem bölgesel kalkınma hem de nüfus büyüklüğü dikkate alınarak ekonomik, sosyal ve coğrafi yakınlıklarına göre İBBS Düzey 2 ve İBBS Düzey 1 olmak üzere sınıflandırılmıştır. Düzey 2'de toplam 26 bölge bulunurken, Düzey 1 ise toplam 12 bölgeye ayrılmıştır. AB İstatistik

Bürosu (Eurostat) ülkelerin gelişme ve kalkınma planlamalarında, bölgesel planlamaların Düzey 2'ye göre yapılmasını öngördüğünden bu çalışmada da Düzey 2 sınıflandırması tercih edilmiştir. Çalışmada ayrıca Türkiye'nin coğrafi bölgelerini daha genel düzeyde ele almak için 7 coğrafi bölge sınıflandırmasına da yer verilmektedir. Böylelikle Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin genel coğrafi bölgelere göre dağılımını görmek de mümkün olmaktadır.

Tablo 1: Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Yedi Coğrafi Bölgeye Göre Dağılımı

Coğrafi bölgeler	Aktif	Pasif (tasfiye halinde)	Genel Toplam	
			Sayı	Yüzde
Marmara	182	3	185	19,5
Ege	130	-	130	13,7
İç Anadolu	157	1	157	16,6
Akdeniz	154	-	154	16,3
Karadeniz	155	-	155	16,4
Doğu Anadolu	89	-	89	9,4
Güneydoğu Anadolu	73	-	73	7,7
Genel Toplam	940	4	944	100

Kaynak: Ticaret Bakanlığı kooperatif istatistiklerinden derlenmiştir.

Tablo 1, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin yedi temel coğrafi bölgeye göre dağılımını göstermektedir. Buna göre, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin en yoğun olduğu bölgenin Marmara bölgesi olduğu görülmektedir. Marmara bölgesini, İç Anadolu, Karadeniz, Akdeniz ve Ege bölgeleri takip etmektedir. Kadın kooperatifleşmesinin en düşük olduğu bölge ise Güneydoğu Anadolu bölgesidir. Bu veri bölgelerin gelişmişlik düzeyleri ve faaliyette bulunan kadın kooperatiflerinin sayıları arasında bir ilişki olduğunu göstermektedir. Nitekim Türkiye'nin coğrafi bölgelere ve illere göre insani gelişmişlik endekslerinin hesaplamalarını yapan bir çalışmada (Ünsan ve Sülkü, 2020), Marmara Bölgesi ileri gelişmişlik düzeyi ile temsil edilmektedir ve bu bölge aynı zamanda en yüksek kadın kooperatif sayısına sahiptir. Aynı çalışmada Ankara'nın içerisinde yer aldığı Batı Anadolu Bölgesi'nin ikinci gelişmişlik kademesinde yer aldığı belirtilmektedir. Nitekim İç Anadolu Bölgesi'nde kadın kooperatiflerinin en fazla olduğu yer Ankara'dır. En düşük gelişmişlik düzeyi Doğu Anadolu ve

Güneydoğu Anadolu bölgelerinde (Erzincan, Malatya, Elazığ ve Gaziantep hariç) görülmektedir ve bunların gelişmişlik düzeyleri beşinci ve altıncı seviyedir (Ünsal ve Sülkü, 2020). Kadın kooperatiflerinin niceliği açısından bakıldığında en düşük kadın kooperatifi sayısının bu bölgelerde olduğu görülmektedir.

Tablo 2'de, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin dağılımı İBBS Düzey 2'ye göre gösterilmektedir. Buna göre, Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin sayıca en yüksek olduğu Düzey 2 bölgesi TR61 Antalya alt bölgesidir. Antalya, Isparta ve Burdur illerini kapsayan bu bölgede 64 kadın kooperatifinin olduğu görülmektedir. Bunu 61 aktif kadın kooperatifi ile TR83 Samsun alt bölgesi, 58 kadın kooperatifiyle TR42 Kocaeli alt bölgesi ve TR72 Kayseri alt bölgesi takip etmektedir. En düşük kadın kooperatifleşmesi ise, TR81 Zonguldak alt bölgesi ve TR52 Konya alt bölgelerindedir. Kooperatifleşmenin en yüksek olduğu şehir 48 kadın kooperatifi ile İzmir iken ikinci sırada 34 kadın kooperatifi ile İstanbul yer almaktadır. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan ve 2017 yılı için Türkiye'de illerin ve bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasını ele aldıkları rapora göre, sosyo-ekonomik gelişmişlik sıralamasında kadın kooperatiflerinin en yüksek olduğu iller İstanbul birinci ve İzmir üçüncü olmak üzere ilk üç içerisinde yer almaktadır. Ayrıca Türkiye'de kadın kooperatiflerinin en yüksek olduğu TR61 bölgesinde yer alan Antalya da sosyo-ekonomik gelişmişlikte listenin beşinci sırasındadır (Acar vd., 2019).

Tablo 2: Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin İBBS Düzey 2’ye Göre Dağılımı

İBBS Düzey 2	Aktif	Pasif	Yüzde	Toplam
TR10-İstanbul Alt Bölgesi (İstanbul)	34	-	3,6	34
TR21-Tekirdağ Alt Bölgesi (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli)	27	1	2,9	28
TR22-Balıkesir Alt Bölgesi (Balıkesir, Çanakkale)	27	-	2,8	27
TR31-İzmir Alt Bölgesi (İzmir)	48	-	5,0	48
TR32-Aydın Alt Bölgesi (Aydın, Denizli, Muğla)	42	-	4,4	42
TR33-Manisa Alt Bölgesi (Manisa, Afyonkarahisar, Kütahya, Uşak)	41	-	4,3	41
TR41-Bursa Alt Bölgesi (Bursa, Eskişehir, Bilecik)	36	1	3,9	37
TR42-Kocaeli Alt Bölgesi (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova)	58	1	6,2	59
TR51-Ankara Alt Bölgesi (Ankara)	44	-	4,6	44
TR52-Konya Alt Bölgesi (Konya, Karaman)	14	-	1,4	14
TR61-Antalya Alt Bölgesi (Antalya, Isparta, Burdur)	64	-	6,7	64
TR62-Adana Alt Bölgesi (Adana, Mersin)	50	-	5,2	50
TR63-Hatay Alt Bölgesi (Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye)	40	-	4,2	40
TR71-Kırıkkale Alt Bölgesi (Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir)	40	-	4,2	40
TR72-Kayseri Alt Bölgesi (Kayseri, Sivas, Yozgat)	58	1	6,2	59
TR81-Zonguldak Alt Bölgesi (Zonguldak, Karabük, Bartın)	13	-	1,3	13
TR82-Kastamonu Alt Bölgesi (Kastamonu, Çankırı, Sinop)	20	-	2,1	20
TR83-Samsun Alt Bölgesi (Samsun, Tokat, Çorum, Amasya)	61	-	6,4	61

TR90-Trabzon Alt Bölgesi (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane)	58	-	6,1	58
TRA1-Erzurum Alt Bölgesi (Erzurum, Erzincan, Bayburt)	23	-	2,4	23
TRA2-Ağrı Alt Bölgesi (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)	16	-	1,6	16
TRB1-Malatya Alt Bölgesi (Malatya, Elâzığ, Bingöl, Tunceli)	37	-	3,9	37
TRB2-Van Alt Bölgesi (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri)	16	-	1,6	16
TRC1-Gaziantep Alt Bölgesi (Antep, Adıyaman, Kilis)	20	-	2,1	20
TRC2-Şanlıurfa Alt Bölgesi (Urfa, Diyarbakır)	24	-	2,5	24
TRC3-Mardin Alt Bölgesi (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt)	29	-	3,0	29
Toplam	940	4	100	944

Kaynak: Ticaret Bakanlığı kooperatif istatistiklerinden derlenmiştir.

Türkiye’de kadın kooperatiflerinin haritalandırması nicel veriler üzerinden incelendiğinde, kadın kooperatiflerinin bölgesel dağılımının Türkiye’deki bölgelerin sosyo-ekonomik gelişmişlik endeksiyle benzer bir tablo çizdiği görülmektedir. Nitekim kadın kooperatif sayısının en yüksek olduğu bölge Marmara iken, en düşük olduğu bölge ise Güneydoğu Anadolu’dur. Benzer şekilde en yüksek gelişmişlik düzeyi Marmara’da iken en düşük gelişmişlik düzeyi Güneydoğu Anadolu’dadır (Acar vd., 2019). Dolayısıyla, tek belirleyen olmamakla birlikte, bölgelerin sosyo-ekonomik açıdan gelişmişliklerinin kadınların kooperatifleşmesi için daha uygun bir ortam yarattığı sonucu çıkarılabilir.

Kadın Kooperatiflerinin Kadınları Güçlendirme Potansiyeli

Kadınların güçlenmesi kavramına ilişkin tanımlar farklılık gösterebilmektedir. Bir çalışmada güçlenme, kadınların ve kız çocuklarının hayatları ve gelecekları üzerinde daha fazla kontrole sahip olabilmeleri için güç ilişkilerinin dönüştürülmesi aracılığıyla seçimlerinin ve söz haklarının genişlemesi olarak tanımlanmaktadır (van Eerdewijk vd., 2017). Başka bir

tanımda kadınların güçlenmesi, kadınlara erkeklerden bağımsız olmalarını sağlayan haklar olarak belirtilmektedir (Gholipour vd., 2010). Literatürde farklı tanımlamalar olmakla birlikte güçlenme ve özellikle de kadınların güçlenmesine ilişkin genel kabul gören Kabeer'in yapmış olduğu güçlenme tanımı: "Stratejik yaşam seçimleri yapmaktan yoksun bırakılanların böyle bir seçimi yapma özgürlüğü kazandığı süreç" şeklindedir (Kabeer, 1999).

Genel olarak güç sahibi olanlar ile güç sahibi olmayanlar arasındaki dengesizliklerin telafi edilmesi anlamında kullanılan güçlenme (Alsop vd., 2006) doğrultusunda dünya genelinde pek çok ülkede hem ekonomik hem toplumsal yaşamda bu güç terazisinin görece dezavantajlı hanesinde yer alan kadınların güçlenmesi, yoksulluğun azaltılması, ekonomik büyüme, toplumsal refahın artması gibi kalkınma hedefleri doğrultusunda ele alınmaktadır. Kadınların güçlenmesi, uzun süredir hükümetlerin, politika yapıcılarının, kalkınma ajanslarının gündeminde yer alırken kadınlarla yakından çalışan STK'da kadınların güçlenmesine toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden yaklaşarak kadın haklarının yerleşmesini hedeflemektedirler (Demetriades, 2009).

Gelişmekte olan ülkeler bağlamında kadınların güçlenmesi tabandan oluşumlu kadın örgütlenmesiyle ilişkilendirilmekte (Sen 1987) ve bu doğrultuda kadınların güçlenmesi kadın kooperatifleriyle ilişkilendirilmekte ve kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesi açısından önemli bir potansiyel taşıdığına değinilmektedir (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022). Bu konuda yapılan çalışmalarda vurgulandığı üzere, kadınların güçlenmesi ekonomik güçlenme ve toplumsal cinsiyet eşitliği açısından güçlenme şeklinde ele alınabilir (ILO, 2015; Wijers, 2019; Theeuwes vd., 2021; Ambler Jones ve O'Sullivan, 2021). Toplumsal cinsiyet açısından güçlenme, tüm kadın kooperatiflerinde izlenebilecekken, ekonomik güçlenmenin sadece bazı kooperatif türlerinde ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Kadın kooperatiflerinin hepsi kâr amacıyla kurulmamakta ve yine bu amaçla faaliyet göstermemektedir. Nitekim kadın kooperatifleriyle ilgili bir çalışmada, bazı kadın kooperatiflerinin gelir getirici niteliğinin ön planda olmadığı belirtilmektedir (KEİG, 2015). Bu doğrultuda kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisi, ekonomik güçlenmeyi de dahil edecek şekilde bir girişim veya üretim amacıyla kurulan kooperatifler üzerinden incelenebilir. Buna göre, kadın girişimi, üretim ve işletme statüsünde kurulan kadın kooperatifleri üzerinden değerlendirme yapmak uygun gözükmemektedir. Kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisini görebilmek amacıyla dikkate alınması gereken değişkenlerden biri de faaliyet süresidir.

Nitekim güçlenme etkisi kadın kooperatiflerinin sadece kurucu ortaklarla faaliyet gösteriyor olmasına değil, aynı zamanda süreç içerisinde kadın istihdamı yaratma potansiyeline de bağlıdır. Bu anlamda güçlenme etkisi bir anda ortaya çıkmamakta, belirli bir sürece yayılmaktadır. Dolayısıyla kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesine etkisi, en az beş yıldır faaliyetlerine devam ediyor olma koşuluna bağlanabilir.

Gelişmekte olan ülkelerden biri olan ve kadınların güçlenmesinin kadın kooperatifleriyle ilişkilendirildiği Türkiye'de sayıları bini geçtiğine dair açıklamalar olmakla birlikte Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sisteminde kayıtlı toplam 944 kadın kooperatifi bulunmaktadır. Ancak Türkiye'deki kadın kooperatifleriyle ilgili daha ilginç olan bilgi, bu kooperatiflerin yüzde 58'inin 2018 sonrasında kurulmuş olmasıdır (Şahankaya Adar vd., 2023). Kurulan kadın kooperatiflerin sayısının bu denli yüksek olması ve her geçen gün bu sayısının artmakta olması, kooperatiflerin faaliyetlerine aktif olarak devam ettikleri şeklinde düşünülmemelidir. Nitekim 2020 yılında tüm dünyayı etkileyen pandemi kadın kooperatiflerinin faaliyetlerini durdurmaları veya yavaşlatmalarına neden olmuş (Demircan Yıldırım, 2022), özellikle yeni kurulan kadın kooperatiflerinin faaliyete geçmelerine engel olmuştur (Şahankaya Adar vd., 2023). Bunun yanında kadın kooperatiflerinin kadın istihdamını artırmak amacıyla kurulmuş olması göz önünde bulundurulduğunda, kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatifleri ön plana çıkmaktadır. 2018 yılı öncesinde kurulmuş kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatiflerinin sayısı sadece 60'tır. Bunların da üç tanesi tasfiye olmuş ya da tasfiye aşamasında ve bir tanesi de üretim yapmamakta sadece anaokulu gibi kendi üyelerinin çocukları için bakım hizmeti sağlamaktadır. Dolayısıyla 2018 ve öncesinde kurulmuş aktif kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatiflerinin sayısı sadece elli yedidir. Bu halde beş yılını tamamlamış kadın kooperatiflerinin yüzde 95'i faaliyetlerine devam etmektedir (Tablo 3).

Tablo 3: 2018 Yılı ve Öncesi Kurulan Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatiflerinin Yedi Coğrafi Bölgeye Göre Dağılımı

Coğrafi bölgeler	Aktif	Pasif (tasfiye halinde)	Yüzde Dağılım (%)	Genel Toplam
Marmara	7	1	13.3	8
Ege	14	1	25	15
İç Anadolu	17	1	30	18
Akdeniz	8	-	13.3	8
Karadeniz	5	-	8.3	5
Doğu Anadolu	3	-	5	3
Güneydoğu Anadolu	3	-	5	3
Genel Toplam	57	3	100	60

Kaynak: Ticaret Bakanlığı kooperatif istatistikleri ile kendi ulaştığımız kooperatiflerden derlenmiştir.

Beş yıl veya daha fazla süreyle faaliyetlerine devam eden kooperatiflerin bölgesel dağılımına bakıldığında ise, önemli bir kısmının Ege bölgesinde ve İç Anadolu bölgesinde olduğu görülmektedir. İç Anadolu bölgesindeki kooperatiflerin 7 tanesi Ankara ve Eskişehir'de olduğundan bu bölgede kadın kooperatiflerinin sayısının yüksek olması bölgedeki genel dağılımı temsil etmemektedir. Ege Bölgesi'nde de kadın kooperatiflerinin 9 tanesi İzmir'dedir. Her ne kadar Türkiye'deki kadın kooperatiflerinin İBBS düzey 2'ye göre dağılımlarında ayırt edici nitelikte bir fark olmasa da son beş yıldır faaliyetlerine devam eden kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatiflerinin İç Anadolu ve Ege bölgelerinde İzmir, Ankara ve Eskişehir şehirlerinde ağırlık kazanması buralardaki hâkim toplumsal cinsiyet normlarının görece esnek olmasıyla ilişkilendirilebilir. Nitekim 2015 yılı için toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin en düşük olduğu iller arasında Eskişehir üçüncü, Ankara dördüncü ve İzmir altıncı sıradadır (Kavas Urul, 2016).

Türkiye'de kadın kooperatiflerinin kadınların güçlenmesini etkisini analiz edebilmek için daha fazla bilgiye ihtiyaç olduğu açıktır. Ancak kadın kooperatifleri ve kadınların güçlenmesi ilişkisinin kooperatiflerin statüleri ve faaliyet gösterdikleri süre üzerinden değerlendirilmesi mümkündür. Türkiye'de son beş yıldır faaliyetlerine devam eden kadın girişimi, üretim ve işletme statüsünde olan kooperatiflerin (60), tüm kooperatifler (944) içerisindeki oranı yalnızca yüzde 6'dır. Her ne kadar 2018 ve öncesinde

kurulan kadın girişimi, üretim ve işletme kooperatiflerinin yüzde 95'i faaliyetlerine devam ediyor olsa da aynı zaman diliminde kapanan kadın kooperatiflerinin sayısı bilinmemektedir. Bu durum Türkiye'de kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliğine ilişkin soru işaretlerine neden olmaktadır. Nitekim Türkiye'de kadın kooperatiflerine ilişkin bir çalışmada, kooperatiflerin bir kısmının fason üretim şeklinde faaliyet gösterdiğine değinilmektedir (KEİG, 2015). Bu tür bir üretimin süreklilik arz etmemesi kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği ve kadınlar üzerindeki özellikle ekonomik güçlenme etkisinin görece zayıf olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Kooperatiflerin Faaliyet Alanları: Kadınlar Kooperatiflerde Ne İşler?

Kadın kooperatiflerinin hangi faaliyetlerle uğraştıklarına dair Ticaret Bakanlığı'nın Koop-Bis sisteminde bilgi bulunmamaktadır. Ancak kadın kooperatifleriyle ilgili düzenli çalışmalar yürüten üst birliklerden biri olan Simurg kendi iletişim ağında yer alan kadın kooperatiflerinin faaliyet alanlarına ilişkin bilgileri kendi web sayfasında yayınlamaktadır. Buna göre Simurg'un web sayfasında iletişim ağında olan toplam 412 kadın kooperatifi yer almaktadır. Bunların hepsine dair bir faaliyet bilgisi olmamakla birlikte bir kısmına ilişkin faaliyet gösterdikleri alanları ve kooperatif statülerini belirten detaylı bilgiler bulunmaktadır.

Tablo 4: Simurg İletişim Ağında Olan Kadın Kooperatiflerinin Üretim Alanlarına Göre Dağılımı

Faaliyet/Üretim Alanı	Kooperatiflerin Statüsü	Sayı	Toplam	
			Sayı	Yüzde
Kadın ve çocuk merkezi	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	7	8	4,5
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Kafe ve lokanta	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	11	12	6,8
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	1		
Bitki kurutma ve işletme	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	9	12	6,8
	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	1		
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	2		
Gıda üretimi	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	31	35	20,1
	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	2		
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	2		
Unlu mamuller	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	13	14	8,0
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Peynir üretimi	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	1	3	1,7
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	1		
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Sabun atölyesi	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	2	4	2,2
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	1		
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Takı, hediyelik eşya	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	32	38	21,8
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	3		
	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	1		
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
	Eğitim Kültür Dayanışma ve İşletme	1		
Tekstil	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	26	33	18,9
	Kadın Çevre Kültür ve İşletme	6		
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Stant, pazar yeri	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	8	8	4,5
Seracılık	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	4	5	2,8
	Kalkınma Üretim ve Pazarlama	1		
Arıcılık	Kadın Üretim ve Girişim Kooperatifi	1	1	0,5
Süt ve süt ürünleri	Tarımsal Kalkınma Kooperatifi	1	1	0,5
Genel Toplam			174	100

Kaynak: Simurg web sayfasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo 4, Simurg iletişim ağında olup faaliyet alanı bilgileri Simurg'un web sayfasında paylaşılan kadın kooperatiflerinin faaliyet alanları ile statülerini göstermektedir. Buna göre, kadın kooperatifleri en fazla 'kadın girişimi, üretim ve işletme' statüsündedir. Kadın kooperatiflerinin yoğunluklu olarak faaliyet alanlarını ise, takı ve hediyelik eşya, gıda üretimi ile tekstil oluşturmaktadır. Nitekim otuz sekiz kadın kooperatifi takı ve hediyelik eşya üretimi yaparken, otuz beş tanesi gıda üretimi ve otuz üç tanesi de tekstil üretimi gerçekleştirmektedir. Kadın kooperatiflerinin en az faaliyet gösterdikleri alanlar ise, arıcılık (1) ile süt ve süt ürünleri (1) üretimi oluşturmaktadır. Sabun atölyesi, peynir üretimi ve seracılıkla uğraşan kadın kooperatiflerinin sayısı da oldukça sınırlıdır. Ancak bu listede faaliyet alanları gösterilen kadın kooperatiflerinin birden fazla alanda üretim gerçekleştirdikleri de unutulmamalıdır. Nitekim aynı anda tekstil ve gıda üretimi yapan kadın kooperatifleri olduğu gibi aynı anda kafe, lokanta hizmeti sunup tekstil ve gıda üretimi yapan kooperatifler de bulunmaktadır.

Kadın Kooperatifleri ve İstihdam İlişkisi

Kadın kooperatifleri ile kadınların güçlenmesi ilişkisine istihdam üzerinden bakmak gerekirse, kadın kooperatifleri kadınlar için ücretli işlere eşit erişim sağlama, kayıtlı işlere geçiş fırsatları, sermaye, finansman ve pazarlara erişim (Gönüllü Atakan ve Çoban, 2022) gibi istihdam artırıcı ve dolayısıyla ekonomik güçlenme yaratan koşullar sağlamaktadırlar. Türkiye'de kadın kooperatiflerinin istihdam yaratma potansiyeli, bu kooperatiflerin sayısı düşünüldüğünde oldukça yüksektir diyebiliriz. Nitekim resmi olarak Türkiye'de 944 kadın kooperatifi olduğu ve kooperatiflerin en az yedi ortakla kurulabilecekleri göz önünde bulundurulduğunda, kooperatiflerin erişebilecekleri kadın sayısının yüksek olması beklenmektedir. Ayrıca kadın kooperatiflerinin sadece ortaklar değil, aynı zamanda kooperatifin kurulu olduğu bölgedeki ortak olmayan kadınları da faaliyetlerine dahil etme konusunda açık olmaları kadın kooperatiflerinin istihdam yaratma potansiyelini artırmaktadır.

Günümüzde halen dünya çapında kadınlar baskı, ayrımcılık ve insan hakları ihlalleri ile karşı karşıya kalmaya devam etmektedir. Bunlar, kadına yönelik şiddetten, kadınların eğitim ve sağlık hizmetlerine kısıtlı erişimine kadar pek çok çeşitlilik göstermektedir. Bu ayrımcılık türlerinden biri de çalışma yaşamındaki eşitsizlikler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınların işgücü piyasasına katılım durumları bu eşitsizliğin en belirgin örneklerindedir. Küresel düzeyde kadın istihdamı erkeklerden daha düşük

olmakla birlikte, özellikle gelişmekte olan ülkelerde kadınların istihdamının görece dezavantajlı koşullarda gerçekleştiği bilinmektedir. Gerçekten de OECD ortalamasına bakıldığında 2021 yılı için kadınların istihdam oranının yüzde 60,4 ve erkeklerinkinin ise yüzde 75,1 olduğu tahmin edilmektedir (OECD Database, 2021). İşgücüne katılımdaki küresel farkın yüzde 27 olduğu tahmin edilmekte, Arap Devletleri, Kuzey Afrika ve Güney Asya dahil edildiğinde bu farkın yüzde 50'yi aşacağı belirtilmektedir (ILO, 2017).

Çalışma yaşamında kadınlar ve erkekler arasında eşitsizlikler sadece iş fırsatlarına erişim ve işgücü piyasasına katılım şeklinde değil, aynı zamanda istihdamın koşulları açısından da görülmektedir. Aynı işi yapmalarına rağmen erkeklerin kadınlardan daha fazla maddi kazanç elde etmeleri de çalışma yaşamındaki küresel eşitsizliklerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim 2018-2019 Küresel Ücret Açığı raporu tahminlerinde kadın ve erkek çalışanların aldıkları ücretler arasındaki eşitsizliğe vurgu yapan cinsiyete dayalı ücret farkının⁸ yaklaşık yüzde 20 olduğuna işaret edilmektedir (ILO, 2018b). Diğer taraftan liderlik ve yönetim pozisyonlarında yine ağırlıklı olarak erkeklerin yer aldığı görülmektedir (ILO, 2014). Oysaki eşitlikçi ve adil bir kalkınmanın ancak toplumsal cinsiyet eşitliğini de gözetilen bir yaklaşımla mümkün olabileceği ve hem sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin sağlanabilmesi hem de kadın yoksulluğunun aşılabilmesi için bu bir gereklilik olarak belirtilmektedir (Toksöz vd., 2001; Kızılırmak vd., 2022). İşte bu noktada, kooperatifleşme, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması ve kadınların hem işgücü piyasası hem de toplumsal yaşamda içindeki buldukları dezavantajlı konumun tersine çevrilmesi için önemli bir model olarak gösterilmektedir (Nippierd, 2012; Kornginnaya, 2020).

Kadın kooperatiflerinin istihdam ve kalkınma ile ilişkisini ortaya koyan çalışmalarda, işgücü piyasasının dışında kalmış veya enformel çalışan kadınların kooperatifler aracılığıyla iyi ve düzgün işlerde çalışabilmesine ve bu sayede kadınların hem ekonomik hem de toplumsal cinsiyet eşitliği anlamında güçlendirilmeleri aracılığıyla refahlarının arttığına (KEİG, 2015; ILO, 2015; Cinar, vd., 2021; Wijers, 2019; Theeuwens vd., 2021; Ambler, vd., 2021) değinilmektedir. Kadınların güçlenmesi kavramı, kadınların kendi seçimlerinin genişletilmesi aracılığıyla kendi hayatları üzerindeki kontrolün artması olarak tanımlanmaktadır (Kabeer, 2001). Kooperatiflerin kadınların güçlenmesine katkısı ise, kadınların ekonomik ve sosyo-kültürel faktörlere

⁸ Belirtilen cinsiyete dayalı ücret farkının yaklaşık oranı, dünyanın tüm bölgelerinde seçilmiş 73 ülke de dünyadaki ücretli çalışanların yüzde 80'ini kapsamaktadır (ILO, 2018b).

bağlı olarak yaşadıkları dezavantajları ortadan kaldıran bir işleyişe sahip olmalarıyla mümkün olmaktadır (Olabisi vd., 2015). Nitekim kooperatifler sundukları istihdam, eğitim ve sosyal içerme imkanlarıyla kadınların beşerî ve sosyal sermayelerini geliştirmelerini teşvik etmekte (Nippierd, 2012) ve böylece kadınlar için ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan daha eşit bir dünya düzeninin oluşmasına katkıda bulunmaktadır. Kadın kooperatiflerine ilişkin çalışmaların sonuçları, kooperatife katılan kadınların bağımsızlığının, öz-değer ve özgüvenlerinin arttığına ve ekonomik olarak da refahlarının arttığına işaret etmektedir (MacHanry, 2000; Rosenbaum, 2000).

Bu sayede kadın kooperatifleri, kamu ve özel sektör tarafından ele alınmayan sosyal ve cinsiyet boşluğunu doldurabilecek uygun bir kurumsal seçenek olarak gözükmektedir. Kooperatifler çok çeşitli yoksunluklarla karşı karşıya kalan milyonlarca kadının yaşamlarını kendi kendine yeterlilik kazanmaları için şekillendirmelerine yardımcı olarak hem kendi topluluklarının hem de ülke ekonomilerinin kalkınmalarında etkili olmaktadır. Nitekim Etiyopya'da kadınların kooperatiflere katılımıyla ilgili yapılan bir çalışmanın sonuçlarına göre, kadınların bu bölgede kooperatiflere katılımları sınırlı olmakla birlikte kooperatife katılan kadınların gelir elde etme, bağımsız karar alma ve harcama anlamında güçlendikleri belirtilmektedir (Tefsay ve Tadele, 2013). Bununla birlikte kooperatiflerdeki öz-yönetim ve demokrasi mekanizması kadınların kendi işlerinde esneklik kazanmalarını ve yönetim becerilerini geliştirmelerini sağlamaktadır. Duguid vd.'nin 2015 yılında kadın kooperatiflerinin mevcut durumunu faaliyet göstermeme nedenleri ve destek mekanizmaları üzerinden inceleyen çalışmasında elde edilen bulgular arasında, kadın kooperatiflerinin kadınların çalışma yaşamında ve genel olarak toplumda liderlik yapabilecekleri fırsatlar sunduğuna yer verilmektedir (Duguid vd., 2015). Aynı zamanda kooperatifler, kadınların kooperatif dışı sorumlulukları ile işleri arasında bir denge kurmasını desteklemektedirler (McMurtry-Schincariol ve McMurtry, 2015).

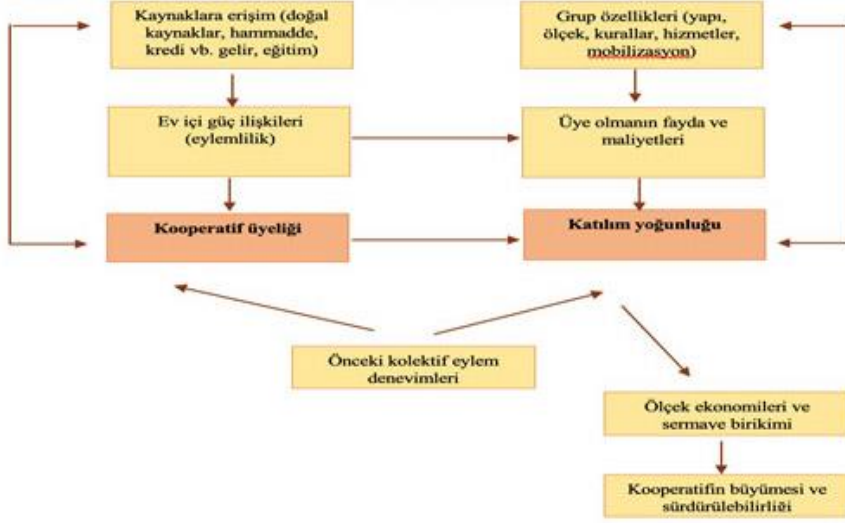
Kooperatifler, dünyanın dört bir yanında, kadınların hem kendilerini hem de ailelerini ve toplumlarını desteklemek amacıyla daha fazla tercih etmeye başladığı bir iş modeli olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Asya'da ilham verici pek çok örnek olmakla birlikte, ilk olarak aklı Hindistan'da faaliyet gösteren Serbest Meslek Sahibi Kadınlar Derneği (SEWA) bünyesindeki kooperatifler gelmektedir. 1972 yılında kurulan SEWA 1,5 milyon kadın üyesiyle, dünya çapındaki diğer organizasyonlara ilham vermiş olan bir kuruluştur. SEWA ikili bir strateji izlemektedir. İlk

olarak kayıt dışı ekonomideki yoksul kadınları ulusal bir birlik olarak örgütlemektedir. Bunun yanı sıra, kadınların güçlenmesi için kadınlara ait kooperatif işletmeleri geliştirmektedir. Bu kooperatifler kadınların daha iyi istihdam ve gelir yaratma fırsatlarına ulaşmalarına yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda finans, sigorta ve sosyal güvenlik hizmetleri ile iş ve liderlik eğitimi dahil olmak üzere geniş bir hizmet yelpazesi sunmaktadır. SEWA kooperatiflerinin yaklaşık yüzde 80'i finansal ve örgütsel sürdürülebilirliği sağlamış durumdadır (ILO, 2018a).

Kadınların güçlenmesinde ekonomik kaynaklara erişim neredeyse birincil öneme sahiptir. Yıllar içinde kadınlar tasarruf ve kredi kooperatiflerine katılarak finansal kaynaklara daha fazla erişim sağlamışlardır. Yakın geçmişe bakıldığında küresel düzeyde, Güney Afrika'da kadınlar hemen hemen tüm sektörlerde kooperatif üyelerinin yüzde 60'ını oluşturmaktadır. Japonya'da ise, kadınlar tüketici kooperatiflerindeki üyelerin yüzde 95'ini oluşturmakta ve yönetişimde kilit rol üstlenmektedirler. Benzer biçimde İspanya'daki işçi kooperatifindeki kadın üyelerin yaklaşık yüzde 40'ı liderlik pozisyonunda yer almaktadır. Daha farklı sektörlerden örnek verilecek olursa, İtalya'da yüksek getiriye sahip olan moda kooperatiflerinin yüzde 95'i yine kadın üyelerden oluşmaktadır (COPAC, 2015).

Kadınları kooperatifleri bir iş modeli olarak tercih etmeye yönelten nedenlere aşağıda yer verilen Şekil-1 üzerinden bakıldığında, bunları kooperatif üyeliği ve katılım yoğunluğu olmak üzere sınıflandırmak mümkündür. Buna göre, kadınların kooperatiflere üye olmalarında özellikle üretim sürecinde ve üretim sürecine katılımda ihtiyaç duyulan doğal kaynaklar, hammadde, kredi imkanları (ve bazı durumlarda teşvikler) ile gelir elde etme ve eğitim gibi kaynaklara görece kolay erişimin etkili olduğu görülmektedir. Ayrıca kooperatiflerin hane içerisindeki güç ilişkilerinin yeniden şekillenmesindeki etkisi de kadınları kooperatif üyeliğine yönelten nedenlerden biridir. Katılım yoğunluğu açısından bakıldığında ise, kooperatife üye olmanın sağladığı faydanın bu süreçte katlanılan maliyetten yüksek olması ve kooperatifin yapısal özellikleri ile verilen hizmetlerin kadınlar için uygunluğunun öne çıktığı görülmektedir. Bunlara ek olarak hem kooperatif üyeliği hem de katılım yoğunluğunun önceki kooperatif deneyimlerinden etkilendiğini söylemek mümkündür (Selhausen, 2020).

Şekil 1: Kadınların Kooperatife Katılımlarını etkileyen Faktörler

Kaynak: Selhausen, 2020.

Türkiye’de kadın kooperatifleriyle ilgili çalışmalara bakıldığında hemen hemen uluslararası literatürle benzer vurgulara rastlanmaktadır (Serinikli, 2016; Kızıldağ ve Karataş, 2018; Aldırmaz Akkaya, 2018; Aksoy Demirci ve Günay, 2018; Taş ve Kazar, 2019; Özdemir, vd., 2020). Nitekim son dönemde Türkiye’deki kooperatifçilik faaliyetlerinin odaklandığı alanlardan biri kadın kooperatifleridir ve kooperatifçiliğin kadınların ekonomik ve sosyal güçlenmesine katkı sağlayacağı görüşü hakimdir (Duguid vd., 2015; Yılmaz vd., 2019; Act Human, 2021). Türkiye işgücü piyasasındaki yeri ve konumu düşünüldüğünde istatistikler bize erkeklerle kıyaslandığında kadınların oldukça düşük bir katılımı olduğunu göstermektedir. 2021 yılı için 15-64 yaş aralığındaki kadınların istihdam oranı yüzde 31,7 iken erkeklerde bu oran yüzde 68,8’dir. Benzer şekilde 2021 yılı için 15-64 yaş aralığında işgücüne katılım oranları sırasıyla kadınlarda yüzde 37,3 iken erkeklerde yüzde 76,9’dur (TÜİK, 2021). Her ne kadar bu veriler yakın bir tarihi yansıtsa da uzunca yıllardır Türkiye’de kadınların işgücüne ve istihdama katılımlarında kayda değer bir gelişme yaşanmadığı bilinmektedir. Mevcut durumu kadınların lehine değiştirme motivasyonu ile 2019-2023 yıllarını kapsayan 11. Kalkınma Planı’nda yer alan Girişimcilik ve KOBİ’ler başlığı altında kadın kooperatiflerinin destekleneceğine değinilmektedir. Ayrıca Türkiye’de

kooperatiflerin kuruluş ve denetiminden sorumlu olan Ticaret Bakanlığı’nın Türkiye Kooperatifçilik Strateji ve Eylem Planı (TÜKOSEP) kapsamında kadınların girişimci olmalarının desteklenmesi ve ekonomide güçlü bir aktör olarak yer almalarını sağlamak amacıyla kadın kooperatiflerinin sayısını artırmak için Kadın Kooperatifleri Tanıtım ve Kapasite Geliştirme Projesi 2012 yılında hayata geçirilmiştir (Yıldız, 2020). Nitekim bu çabalar sonuçsuz kalmamış ve Türkiye’de 1989-2021 tarihleri arasında kurulan kadın kooperatiflerinin yüzde 58’i 2018 sonrasında kurulmuştur (Şahankaya Adar vd., 2023a) ve bu sayı her geçen gün artmaktadır.

Bu durumda, Türkiye’de kadınların kooperatifleşme eğilimi ile Türkiye işgücü piyasasının kadınlar için sunduğu istihdam koşullarının ilişkili olduğu sonucu çıkarılabilir. Türkiye’de kadınların işgücüne katılım fırsatlarının erkeklerle eşit olmaması (Şahankaya Adar ve Dedeoğlu, 2023b), cinsiyete dayalı ücret açığının yüksek olması (ILO, 2020), kayıtdışı kadın istihdamının yaygın olması (Em-ar, 2022) ve çalışma yaşamında kadına yönelik ayrımcılıklar (Toksöz ve Memiş, 2018) nedeniyle kadınlar işe erişim fırsatlarının görece yüksek, daha demokratik katılım süreçlerinin olduğu ve istihdam koşullarının daha iyi olduğu kadın kooperatiflerine katılma eğilimindedirler. Nitekim kadın kooperatiflerinin sayısının hızla artması bunun bir göstergesidir. Ancak kadınların kooperatifleşme eğiliminin, kooperatiflerin istihdam yaratma potansiyeli ve kadınların güçlenmesi üzerindeki etkisini değerlendirebilmek için daha geniş kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

Sonuç

Türkiye’de kooperatifçiliğin tarihi eski dönemlere kadar gidiyor olsa da kadın kooperatiflerine olan ilginin 2000’li yıllarda ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Yaklaşık son on yıldır Türkiye’de kadınların ekonomik ve sosyal anlamda güçlenmeleri ve kadın istihdamının artırılması amacıyla kadın kooperatiflerinin destekleneceğine politika metinlerinde yer vermeye başlanmasıyla birlikte, kadın kooperatifleri kadın-erkek eşitsizliğini telafi etmenin bir yöntemi olarak görülmektedir. Uzun yıllar gerek eğitim gerekse toplumsal cinsiyet rolleri nedeniyle çalışma yaşamından uzak kalmış kadınlar işe, kadın kooperatifleri aracılığıyla kendi yetenek ve becerilerinin bir pazara ulaşması ve bireysel maddi özgürlüklerine katkı sağlaması nedeniyle kadın kooperatiflerine daha fazla ilgi duymaya başlamışlardır. Nitekim yaklaşık son beş yıldır kadın kooperatiflerinin sayısındaki artış bu ilginin altını çizecek düzeyde gerçekleşmiştir.

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de kadın kooperatiflerinin mevcut durumuna ilişkin bir mevcut durum analizi yapılmıştır. Bu kapsamda elde edilen bilgiler, Türkiye'de kadın kooperatiflerinin Marmara, İç Anadolu, Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinde yoğunlaştığını ve kadın kooperatifleşmesinin en düşük olduğu bölgenin ise Güneydoğu Anadolu bölgesi olduğunu göstermektedir. Kadın kooperatiflerinin İBBS Düzey 2'ye göre dağılımına bakıldığında ise, en yüksek kadın kooperatifleşmesi Antalya, Burdur ve Isparta illerini kapsayan Antalya alt bölgesinde iken, kadın kooperatiflerinin en düşük olduğu bölge ise, Zonguldak alt bölgesidir. Ancak bunun ötesinde, kadın kooperatiflerinin kadın istihdamını artırmak ve kadınların güçlenmesi amacıyla kurulmuş olması göz önünde bulundurulduğunda, kadın üretim ve girişimi kooperatifleri ön plana çıkmaktadır. 2018 yılı ve öncesinde kurulmuş kadın üretim ve girişimi kooperatiflerinin sayısı sadece altmıştır. Bunların 3 tanesi tasfiye olmuş ve bir tanesi de üretim yapmamakta sadece anaokulu gibi kendi üyelerinin çocukları için bakım hizmet sağlamaktadır. 2018 ve öncesinde kurulmuş aktif kadın üretim ve girişim kooperatiflerinin sayısı sadece elli yedidir. Dolayısıyla beş yılını tamamlamış kadın kooperatiflerinin yüzde 95'inin faaliyetlerine devam ediyor olması yeni kurulan kadın kooperatiflerinin de kalıcı olması anlamında ümit verici gözükmeyle birlikte bazı kadın kooperatiflerinin faaliyetlerine devam etmekte zorlanmaları ve dernekleşme yolunu tercih etmeleri (Duquid vd., 2015) ise, Türkiye'de kooperatifçilik mantığının tam oturmadığına işaret etmektedir. Kadın kooperatiflerinin faaliyet alanlarına bakıldığında, yöresel olarak değişiklik göstermekle birlikte, genellikle 'kadın işi' olarak nitelendirilebilecek işgücü piyasasında da kadın istihdamının ağırlıklı olduğu tekstil ve gıda alanlarında yoğunlaştıkları görülmektedir. Kadın kooperatiflerinin ağırlıklı olarak bu alanlarda faaliyet gösteriyor olmaları bazı durumlarda taşeron gibi çalışmalarına neden olmakta ve bu durum da kadın kooperatiflerinin sürdürülebilirliği açısından risk oluşturmaktadır. Bu durumda kadın kooperatiflerinin Türkiye'de kadınlar için istihdam yaratma potansiyeli ve kadın güçlenmesine etkisinin görece zayıf kaldığı söylenebilir.

Bu aşamada, kadın kooperatifleriyle ilgili yapılması gereken öncelikli konulardan biri, kadın kooperatiflerinin devamlılığının sağlanması amacıyla bakanlık ve yerel yönetimler işbirliği ile kooperatif nicel verilerinin düzenli aralıklarla elde edilmesi ve kamuya paylaşılmasıdır. İkinci olarak, kadın kooperatifleri kurulmadan önce, başvuru aşamasında kadınlara, pazar talebine yönelik araştırmaların yapılması için destek verilmesi ve bu araştırmalar sonucunda bakanlık-akademi işbirliği ile kadınlara çalıştay

programları düzenlenmesi gelmektedir. Bununla ilişkili olarak, kadın kooperatiflerinin kontrolsüzce artışının engellenmesinin bu alanda atılabilecek önemli bir adım olduğu düşünülmektedir. Son olarak, kadın kooperatiflerinin iç işleyişlerinde bir denetim/gözetim hissi yaratılmasını engellemek ve maddi/manevi kendilerine yeterli duygusunun geliştirilmesini sağlamak amacıyla, belediye ortaklı/bünyesinde kurulan kadın kooperatiflerine sınırlandırılma getirilmesi, alandaki gelişmelerin önünü açmak için başat rol oynayabilir.

Extended Summary

The societal gender norms are still strong in Turkey, and women face many economic disadvantages, as observed in their low participation and employment rates in the labor market compared to OECD and EU countries. In recent years, women's cooperatives have emerged as an alternative empowerment tool and employment model to increase women's economic and social participation. The history of women's cooperatives in Turkey dates back a long time, but they have gained more visibility in the last 20 years, with a rapid increase in their numbers in the last five years. Women cooperatives is supported by NGOs, public institutions, and ministries. However, limited studies on the current situation of the increasing number of women's cooperatives make it challenging to evaluate them quantitatively and qualitatively and analyze the relationship between their establishment goals and activities. Therefore, there is a need for a comprehensive study that shows the current quantitative situation of women's cooperatives in Turkey.

The aim of this study is to fill the gap in the literature, at least in part, by revealing the general and quantitative current situation of women's cooperatives based on their activity areas, such as their numbers and regional distributions. Efforts to reveal the current situation of women's cooperatives in Turkey address the potential of existing cooperative efforts and women's economic and social participation through cooperatives to increase both women's empowerment and employment.

Various sources, including a list of cooperatives registered in the Ministry's system, the Simurg Women's Cooperatives Union, and women's cooperatives that were directly accessed through their web pages and social media accounts, were used to provide a general picture of women's cooperatives in Turkey. Accordingly, the current situation of women's cooperatives in Turkey was examined in terms of their geographic

distribution, their distribution in the 26 regions at level 2, and their classification into production and service categories. The results show that there are a total of 944 women's entrepreneurial, production, and operational cooperatives in Turkey. The Marmara region has the highest concentration of women's cooperatives in Turkey, followed by the Central Anatolia, Black Sea, Mediterranean, and Aegean regions. The Southeastern Anatolia region has the fewest women's cooperatives.

To see the empowerment and employment potential of women's cooperatives, cooperatives that have been operating for the last five years and have women's entrepreneurial, production, and operational status were examined. While gender empowerment can be observed in all women's cooperatives, employment creation potential varies depending on the type of cooperative. This study contributes to the evaluation of the quantitative and regional distribution of women's cooperatives in Turkey and provides valuable information on their potential for employment creation and women's empowerment.

The activities of women's cooperatives that are in the status of women's entrepreneurship, production, and operation have been examined in order to understand the potential for their strengthening and job creation. While gender empowerment can be observed in all women's cooperatives, it is possible to say that economic empowerment only emerges in certain types of cooperatives. Not all women's cooperatives are established and operated with profit as their primary goal. Accordingly, the impact of women's cooperatives on women's empowerment has been examined through cooperatives established with an entrepreneurial or production purpose that includes economic empowerment. One of the variables to consider when assessing the impact of women's cooperatives on women's empowerment is the duration of their activities. Indeed, the empowerment effect is not only dependent on the founding partners of women's cooperatives but also on the potential for creating women's employment during the process. In this sense, the empowerment effect does not emerge all at once but rather spreads over a certain period of time. Therefore, the impact of women's cooperatives on women's empowerment can be linked to the condition of their having been active for at least five years. Accordingly, the total number of women's entrepreneurship, production, and operation cooperatives that have been active for the past five years is sixty, and fifty-seven of them are currently active. When examining the fields of activity of women's cooperatives in Turkey, it is seen that they are concentrated in the fields of

jewelry and souvenir production, food production, and textiles. Therefore, women's cooperatives generally operate in areas that are considered "women's work."

Despite the rapid increase in the number of women's cooperatives in recent years, this study shows that women's cooperatives have had weak effects in increasing women's employment and supporting women's empowerment. Nevertheless, it can be said that in the long term, women's cooperatives are an important tool for women empowerment in social and working life.

At this point, one of the primary issues to be addressed regarding women's cooperatives is the regular collection and sharing of quantitative data on cooperatives through collaboration between the ministry and local governments in order to ensure the continuity of women's cooperatives. Secondly, prior to the establishment of women's cooperatives, support should be provided to women during the application phase for market research aimed at market demand, and workshop programs for women should be organized through ministry-academia cooperation following the results of this research. In relation to this, preventing the uncontrolled increase of women's cooperatives is considered an important step that can be taken in this area. Finally, limiting women's cooperatives established under municipal partnership/structure to prevent a sense of surveillance/control in the internal functioning of women's cooperatives and to develop a sense of financial/psychological self-sufficiency can play a leading role in opening up developments in the field.

Beyan

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyanı

Bu çalışmaya tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamışlardır.

Destek Beyanı

Bu çalışma 3501 Kariyer Geliştirme programı kapsamında desteklenen 121K835 no'lu "Türkiye'de Kadın Kooperatiflerinin Kadınların Güçlenmesine Etkisi" TÜBİTAK projesi desteğiyle yapılmıştır.

Çıkar Çatışması Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir kişi veya kurumla çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, S. Bilen Kazancık, L., Meydan, M. C. Ve Işık, M. (2019) İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması SEGE-2017, Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Kalkınma Ajansları Genel Müdürlüğü Yayını: 3.
- Act Human (2021) Sosyal Dayanışma Ekonomisi için Güçlü Kooperatifçilik, Ingev Yayını.
- Aksoy Demirci, A. Ve Günay, G. (2018) “Türkiye'de Kadın Kooperatifçiliği”, **Third Sector Social Economic Review**, 53, 77-90.
- Aldırmaz Akkaya, F. (2018) “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sürdürülebilir Kırsal Turizmdeki Önemi ve Finansal Performanslarının Analizi”, İnönü Üniversitesi, SBE, YL Tezi.
- Alsop, R., Bertelsen, M. Ve Holland, J. (2006) Empowerment in Practice: From Analysis to Implementation, The World Bank Publication.
- Ambler, K., Jones, K. Ve O’Sullivan, M. (2021) “Facilitating Women’s Access to an Economic Empowerment Initiative: Evidence from Uganda”, **World Development**, 138, 1-13.
- Bilgin, N. Ve Taniyıcı, Ş. (2008) “Türkiye’de Kooperatif ve Devlet İlişkilerinin Tarihi Gelişimi”, **KMU İİBF Dergisi**, 10, 136-159.
- Bülbüller, G. (2022) “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Sosyal Dayanışma Ekonomisi Kapsamında İncelenmesi: İzmir İli Örneği”, İstanbul Üniversitesi, SBE, YL Tezi.
- Cazgır, K. D. (2022) “Women’s Empowerment through Co-Operatives: The Case of Women’s Co-Operatives in Izmir”, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, SBE, YL Tezi.
- COPAC (2015) Cooperatives, Women, and Gender Equality, http://www.copac.coop/wp-content/uploads/2015/07/COPAC_PolicyBrief_CoopsWomen.pdf (15.04.2021).
- Cinar, K., Akyuz, S., Ugur-Cinar, M. Ve Onculer-Yayalar, E. (2021) “Faces and Phases of Women’s Empowerment: The Case of Women’s Cooperatives in Turkey”, **Social Politics**, 28, 778-805.
- Demetriades, J. (2009) Gender Equality Indicators: What, Why and How?, OECD Publications.
- Demircan Yıldırım, P. (2022) “Covid-19 Pandemi Süreci ve Batı Akdeniz’deki Kadın Kooperatiflerini(N) Etkilemesi”, **Journal of Economy, Culture and Society**, 66, 345-364.

- Duguid, F. Durutaş, G. Ve Wodxicki, M. (2015) Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu, Dünya Bankası Raporu.
- Durukanoğlu, Ç. (2019) Kriz ve Hayatta Kalma/Savunma Araçlarından Biri Olarak Kooperatifler, <https://www.demokrathaber.org/yasam/kriz-ve-hayattakalmasavunma-araclarindan-biri-olarak-kooperatifler-h113559.html> (05.02.2021).
- Erdoğan, M. (2022) “Türkiye’de Kooperatiflerin Kadınların Toplumsal Konumları Üzerindeki Etkileri: Gaziantep Kadın Kooperatifleri Örneği”, Gaziantep Üniversitesi, SBE, YL Tezi.
- Em-Ar (2022) Kadın Emegi Raporu. Geniş-İş Emek Araştırma Dairesi Yayını.
- Emiroğlu, M. (2019) Kooperatifçilik ve Kadın Kooperatifleri, <https://ticaret.gov.tr/data/5d41e48b13b87639ac9e02df/7458fc6b5805cfbbaf4a3f0d76ad0bf5.pdf> (03.04.2023).
- Gholipour, A., Rahimian, A., Mirzamani, A. Ve Zehtabi, M. (2010) “Impact Model of Women’s Empowerment”. **International Business Research**, 3, 57-65.
- Gönüllü Atakan, A. ve Çoban A. (2022) Türkiye’de Kadınların Kooperatifler Yoluyla Güçlenmesi: Yasal ve Yapısal Stratejiler, ILO Yayınları.
- ILO (2014) Leveraging the Cooperative Advantage for Women’s Empowerment and Gender Equality, Geneva: ILO Publications.
- ILO (2015) Advancing Gender Equality: The Co-operative Way, Geneva: ILO Publications.
- ILO (2017) World Employment and Social Outlook: Trends for Women, Geneva: ILO Publications.
- ILO (2018a) Advancing Cooperation among Women Workers in the Informal Economy: The SEWA Way, Geneva: ILO Publications.
- ILO (2018b) Global Wage Report 2018/19: What Lies behind Gender Wage Gaps. ILO Publications.
- ILO (2020) Measuring the Gender Pay Gap: Turkey Case, Ankara: ILO Publications.
- Irmaklıoğlu, T. Ve Irk, E. (2022) “Türkiye’de Kooperatifçiliğin Tarihsel Gelişimi”, **Yönetim ve Örgüt Tarihi Dergisi**, 1, 102-115.
- Kabeer, N. (1999) “Gender Equality and Women’s Empowerment: A Critical Analysis of the Third Millennium Development Goal 1”, **Gender & Development**, 13, 13-24.

- Kabeer, N. (2001) “Conflicts over Credit: Re-evaluating the Empowerment Potential of Loans to Women in Rural Bangladesh”, **World Development**, 29, 63-84.
- Kavas Urul, A. (2016) 81 İl İçin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Karnesi. Tepav Yayınları.
- KEİG (2015) Türkiye’de Kadın Kooperatifleşmesi: Eğilimler ve İdeal Tipler. KEİG Yayınları Dizisi: Araştırma Raporu.
- Kızıldağ, D. Ve Karataş, A. B. (2018) “Kadın Girişimciliği ve Kadın Kooperatifleri: Urla Kadın Girişimi Üretim ve İşletme Kooperatifi Örneği”, **17. Uluslararası Katılımlı İşletmecilik Kongresi**, 26-28 Aralık, İzmir.
- Kızılırmak, B., Memiş, E. Ve Toksöz, G. (2022) Türkiye’nin Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Performansı 2000-2019, UNDP.
- Kocagöz, U. (2021) Kentsel Gıda Krizinin Temelleri: Gıda Hakkı ve Kentte Örgütlenme 1, Kent Enstitüleri, <http://kentenstituleri.org/2021/04/16/kentsel-gida-krizinin-temelleri-gida-hakki-ve-kentte-orgutlenme-i-umut-kocagoz/> (20.04.2021).
- Kornginnaya, S. (2020) “Asian Cooperatives and Gender Equality”, Altman, M., Jensen, A., Kurimoto, A., Tulus, R., Dongre, Y. Ve Jang, S. (der.) **Waking the Asian Pasific Co-Operative Potential** içinde, Cambridge: Academic Press.
- Kurtuluş, G. ve İnci, M. (2021) “Kapitalizm Sahnesinde Yeni Bir Aktör: Sosyal Girişimler”, **Fiscaoeconomia**, 5, 21-37.
- Kurtuluş, G. (2019) “Türkiye’de Yeni Kooperatifçilik Hareketinin Sosyal ve Dayanışma Ekonomisi Kapsamında İncelenmesi”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, SBE, YL Tezi.
- MacHanry, R. (2000) “Builgind on Local Strategies: Nepalese Fair Trade Textiles”, Grimes, K. M. Ve Milgram, B. L. (der.) **Artisans and Cooperatives: Developing Alternative Trade fort he Global Enomoy** içinde. Tuscon: University of Arizona Press.
- Marmara Kadınlar Birliği (2023) ‘Marmara Kadınlar Birliği Kuruluyor’, Blog Haber, <https://www.marmarakadinlاربirliđi.com/2020/07/27/marmara-kadinlar-birliği-kuruluyor/> (26.03.2023)
- Mcmurty-Schincariol, L. Ve Mcmurty, JJ. (2015). Advancing Gender Equality: The Co-operative Way, ILO Publications.

- Nippierd, A. (2012) Gender Issues in Cooperatives, Geneva Switzerland: International Labour Organization.
- OECD (2021) OECD, Employment Rate, <https://data.oecd.org/jobs.htm#profile-Employment> (27.03.2023).
- Olabisi, T. A., MacDonald, U. U. Ve Emmanuel, A. O. (2015) “Effect of Cooperative Membership on the Economic Empowerment of Women in Osun State of Nigeria”, **International Journal of Business and Economic Research**, 4, 21-29.
- Öksüz, E. (1982) “Kooperatifçilik Kavramı ve İlkelerinin Işığında, Türkiye’de Köy Kalkınma Kooperatifleri”, **Journal of Social Policy Conferences**, 31, 329-358.
- Özdemir, G. Ve Yılmaz, E. (2008) “Kadın Girişimciliği ve Kooperatifler”, **Uluslararası 2. Trakya Bölgesi Kalkınma-Girişimcilik Sempozyumu**, 1-2 Ekim 2008, Kırklareli.
- Özdemir, G., Yılmaz, E. Ve Er Ülker, F. (2020) “Kalkınmada Ekonomik Model Kadın Kooperatifleri”, **2. Uluslararası Kadın Kongresi: Güçlendirilmek Yerine Güçlenmek ve İlerlemek**, 4-5 Ekim, İzmir.
- Rosenbaum, B. (2000) “Of Women, Hope and Angels: Fair Trade and Artisan Production in a Squatter Settlement in Guatemala”. Grimes, K. M. Ve Milgram, B. L. (der.) **Artisans and Cooperatives: Developing Alternative Trade for the Global Economy** içinde. Tuscon: University of Arizona Press.
- Selhausen, F. M. (2020) “What Determines Women's Participation in Collective Action? Evidence from a Western Ugandan Coffee Cooperative”, **Feminist Economics**, 22, 1-28.
- Sen, A. (1987) “Gender and Cooperative Conflicts”, Tinker, I. (der.) **Persistent Inequalities: Women and World Development** içinde. Oxford: Oxford University Press
- Serinikli, N. (2016) “Kadın Yoksulluğunu Önlemede Girişimciliğin Önemi: Kadın Kooperatifleri ve Mikro Kredi Uygulamaları”, **Balkan Sosyal Bilimler Dergisi**, Özel Sayı, 598-609.
- Simurg (2022) Simurg Harita Çalışması, <https://simurg.org.tr/harita/> (31.10.2022).
- Şahankaya Adar, A., Kurtuluş, G. Ve Dedeoğlu, S. (2023), “Türkiye’de Kadın Kooperatiflerinin Mevcut Durumu”, **17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi**, 1-3 Şubat 2023, Ankara.

- Şahankaya Adar, A. Ve Dedeoğlu, S. (2023) “Türkiye’de Ataerkinin Kadın İstihdamı Tabusu: İşverenlerin Tutumları Üzerine Bir Uygulama”, **Mülkiye Dergisi**, 47, 387-415.
- Şengül, Ü., Eslemian, S. Ve Eren, M. (2013) “Türkiye’de İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflamasına Göre Düzey 2 Bölgelerinin Ekonomik Etkinliklerinin VZA Yöntemi ile Belirlenmesi”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, 11, 75-99.
- Taş, H. Y. Ve Kazar, E. N. (2019) Sosyal Kooperatifçiliğin Kadın Yoksulluğuna Etkisi: Bahçelievler Kadın Kültür, Çevre ve İşletme Kooperatifi Üzerine Bir Araştırma.
- Tesfay, A. Ve Tadele, H. (2013) “The Role of Cooperatives in Promoting Socio-Economic Empowerment of Women: Evidence from Multipurpose Cooperative Societies in South-Eastern Zone of Tigray, Ethiopia”, *International Journal of Community Development*, 1, 1-11.
- Theeuwen, A., Duplat, V., Wickert, C. Ve Tjemkes, B. (2021) “How Do Women Overcome Gender Inequality by Forming Small-Scale Cooperatives? The Case of the Agricultural Sector in Uganda”, **Sustainability**, 13, 1-25.
- Ticaret Bakanlığı (2017) Türkiye Kooperatifçilik Raporu, <http://koop.gtb.gov.tr/data/592ea2dd1a79f514ac499aae/TKR-2016-2017%200804-BASIM.pdf> (05.03.2021).
- Ticaret Bakanlığı (2019) Türkiye’de Kooperatifçilik. <https://ticaret.gov.tr/kooperatifcilik/kooperatifler-hakkindabilgiler/tarihce#:~:text=1971%20y%C4%B1%C4%B1nda%20bir%20araya%20gelen,K%C3%B6y%20Koop'u%20kurmu%C5%9Ftur> (05.03.2021).
- Toksöz, G., Özkazanç, A. Ve Poyraz, B. (2001) Kadınlar, Kalkınma ve Sosyal Adalet, Ankara Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Toksöz, G. Ve Memiş, E. (2018) İstihdamda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalanma ve İzleme Çalışması, CEİD Yayınları: 5.
- TÜİK (2021) TÜİK Veritabanı İşgücü İstatistikleri, <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=istihdam-issizlik-ve-ucret-108&dil=1> (22.03.2023).
- Türkmen, İ. (2019) “Türkiye’de Planlı Dönemde Bir Kırsal Kalkınma Projesi: Köy Kalkınma Kooperatifleri”, **Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi**, 25-27 Nisan, İzmir.

- TÜSEV (2018) Sosyal Kooperatifçilik: Yasal Mevzuat Açısından Avrupa Birliği Örnekleri ve Türkiye'deki Gelişmeler, TÜSEV Yayınları.
- Ünsan, A. Ve Sülkü, S. N. (2020) “Bölgeler Arası Gelişmiş Düzeylerinin Belirlenmesi ve Karşılaştırılması: Türkiye Örneği”, **Bilig Dergisi**, 95, 177-209.
- Van Eerdewijk, A. Ve Newton, J. (2017) What Gets Measured Matters: A Method's Not efor Measuring Women and Girl's Empowerment. Bill&Melinda Gates Foundation.
- Yalçın, A. Z. Ve Çetin, H. (2021) “21. Yüzyılda Türkiye'de Kooperatifçilik ve Kalkınma Üzerine Bir Değerlendirme”, Çakı, F., Öner, Ş., Uzun, A., Altındal, Y. Ve Yalçın, A. Z. (der.) **21. Yüzyılda Kalkınmaya Yeniden Bakış** içinde, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Yıldız, S. (2020) “Kooperatiflerin Gelişimine ve Kooperatiflerde İnsan Kaynağına Yönelik Eğitim Faaliyetlerine Genel Bakış”, **Journal of Social Humanities Sciences Research**, 7, 2359-2372.
- Yılmaz, E.; Özdemir, G. Ve Er, F. Ü. (2019) “Women in Rural Areas and Analytical Approaches to Empowerment of Women”, Çelik, O. B. Ve Yenilmez, M. İ. (der.) **Women's Economic Empowerment in Turkey** içinde, New York: Routledge.
- Wijers, G. D. (2019) “Inequality Regimes in Indonesian Dairy Cooperatives: Understanding Institutional Barriers to Gender Equality”, **Agriculture and Human Values**, 36, 167–181.

